

Світлана Гаврилук
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри музеєзнавства,
пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету імені Лесі Українки,
м. Луцьк
romir1991@ukr.net

ПАМ'ЯТКИ ІСТОРІЇ У ВОЛИНСЬКІЙ ОБЛАСТІ: ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА АКТУАЛІЗАЦІЯ

Анотація: У статті висвітлюються актуальні питання збереження та актуалізації пам'яток історії на території Волинської області як однієї із самобутніх в рекреаційному, культурному та історичному аспектах області України. Подається характеристика історичних об'єктів, внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, аналізуються заходи влади і громадськості щодо збереження пам'яток воєнної історії, зокрема, некрополів; на прикладі відкритого у Луцьку Музейного простору «Окольний замок» розкриваються можливості сучасної музеєфікації та ревіталізації історичних пам'яток, застосування інтерактивних технологій в процесі популяризації спадщини. Коротко окреслюються проблеми в царині збереження та актуалізації пам'яток історії, які потребують якнайшвидшого вирішення.

Ключові слова: Волинська область, культурна спадщина, пам'ятка історії, пам'ятки історії національного значення, пам'ятки історії місцевого значення, пам'яткоохоронна діяльність, Державний реєстр нерухомих пам'яток України.

Серед нерухомих об'єктів культурної спадщини України вагоме місце належить пам'яткам історії. Згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини» до них відносяться будинки, споруди, їхні комплекси (ансамблі), окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих та померлих (загиблих) військовослужбовців (у тому числі іноземців), які загинули у війнах, внаслідок депортації та політичних репресій на території України, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських та річкових суден, у тому числі із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями, з життям та діяльністю відомих осіб, культурою та побутом народів [11]. Водночас наголосимо, що у наведеному переліку немає об'єктів, які не можна було б віднести й до інших видів пам'яток. Тому історичні пам'ятки часто взаємопереплетені з пам'ятками архітектури, містобудування, науки і техніки, ландшафтними, ін. При цьому вони мають свої характеристики, особливості, типологічні ознаки, класифікацію [4, с. 188–205].

Пам'ятки історії несуть в собі свідчення минулих епох, уособлюють культурні та цивілізаційні досягнення людства упродовж століть. З'ясування ролі і значимості пам'яток історії виступає невід'ємним компонентом історичної і пам'яткознавчої науки, викликане сучасними потребами оптимізації державної політики у галузі охорони культурної спадщини, важливістю реформування практичної роботи в нашій державі щодо їх збереження та використання. У зв'язку з розв'язаною російською у лютому 2022 р. повномасштабною війною в Україні збереження пам'яток історії має архіважливе значення для утвердження національної самоідентифікації суспільства та укріплення суверенітету країни. Проте ресурси культурної спадщини потребують не тільки збереження, а й

продуманого використання, наприклад, як туристично-екскурсійні та рекреаційні структури, спроможні дати поштовх для зростання економічної й культурної потужності конкретного регіону, забезпечити його сталий розвиток. Вивчена й добре збережена культурна спадщина – це запорука успішного впровадження культурно-освітньої, дозвілєво-рекреаційної, туристично-екскурсійної діяльності. Збереження пам'яток історії, їх належне використання й актуалізація сприятиме подальшому розвитку України, утвердженню її культурної самобутності.

Однією з областей України, багатих на нерухомі об'єкти культурної спадщини, є Волинська область [7; 8]. На 1 січня 2011 р. під охороною держави тут перебувало 860 пам'яток історії (сім національного і 853 місцевого значення), 492 – архітектури й містобудування (179 національного та 313 місцевого значення), 32 – монументального мистецтва (одна національного й 31 місцевого значення) та 151 – археології (15 національного та 136 місцевого значення) [6, с. 109]. На кінець 2021 р. під охороною держави у Волинській області перебувало 1529 об'єктів культурної спадщини (202 національного значення і 1327 місцевого значення), з яких 150 – це пам'ятки археології, 857 – історії (7 з них – національного значення і 850 – місцевого значення), 30 – монументального мистецтва, 492 – містобудування і архітектури [13]. До Державного реєстру нерухомих пам'яток України у Волинській області на кінець вересня 2024 р. внесено 158 об'єктів культурної спадщини, з них 7 – пам'ятки історії національного значення [8].

Питання збереження, використання й актуалізації пам'яток історії перебувають у полі зору обласної влади і територіальних громад. На одній із нарад обласного рівня у серпні 2021 р. зазначалося, що на теренах області існує чимало об'єктів культурної спадщини, які виявлені, але ще не перебувають у державному реєстрі, тому й піддаються знищенню чи руйнуванню [12]. Серед проблем у пам'яткоохоронній роботі, які потребують негайного вирішення і безпосередньо стосуються нерухомих об'єктів культурної спадщини Волині, в тому числі й пам'яток історії, було виділено незанесення багатьох з них у Державний реєстр нерухомих пам'яток України; незатвердження зон їх охорони; відсутність укладених охоронних догорів на об'єкти культурної спадщини; порушення вимог закону при проведенні будівельних робіт, реконструкції історичних пам'яток, виділенні земельних ділянок історико-культурного значення; хаотична, неконтрольована забудова історичних центрів; засилля рекламної продукції на пам'ятках архітектури; самовільні ремонтно-реставраційні роботи на території пам'яток, охоронних зон, заповідників тощо [12; 13]. За результатами наради вирішено вжити невідкладних заходів до розробки й затвердження історико-архітектурних опорних планів. Окрім цього, розпочати процес виготовлення облікової документації на пам'ятки, розташовані в межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць та ініціювати питання активнішого занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

На кінець 2021 р. 100 % волинських пам'яток археології, історії, монументального мистецтва, містобудування, архітектури (1529 об'єктів) вдалося інвентаризувати та внести до Електронного реєстру пам'яток культурної спадщини України [9].

Важливу роль у збереженні пам'яток історії, приверненні до них уваги з боку держави і громадськості відіграє Список історичних населених місць України, до якого станом на кінець 2024 р. включено 20 населених пунктів Волинської області [13]. Серед них – міста Луцьк (вперше згадується у документах під 1085 р.), Ковель (перша згадка – 1310 р.), Володимир-Волинський (нині – Володимир, перша

згадка – 988 р.), селища Берестечко (перша згадка під 1445 р.), Любомль (перша згадка під 1287 р.), Горохів (перша згадка під 1240 р.), Рожище (перша згадка під 1377 р.), Устилуг (вперше згадується у 1150 р.), Лукив (перша згадка під 1537 р.), Іваничі (перша згадка під 1545 р.), Любешів (перша згадка під 1484 р.), Ратне (перші згадки датуються кінцем XII – початком XIII ст.), Стара Виживка (перша згадка під 1508 р.), Турійськ (перша згадка під 1097 р.), Олика (вперше згадується у документах під 1149 р.), ін. [6, с. 110].

Станом на 1 вересня 2021 р. розроблені й затверджені у встановленому порядку історико-архітектурні опорні плани міст Луцька, Володимира, Любомля, селища Олика. Розроблені, але не затверджені історико-архітектурні опорні плани міста Ковель, селищ Лукив і Голоби. Розробляються історико-архітектурні опорні плани міста Камінь-Каширський і селища Іваничі. Разом з тим, не розроблено зазначеної документації для Берестечка, Горохова, Рожища, Устилуга; селищ Головно, Любешів, Ратне, Стара Виживка, Турійськ, Цумань, Шацьк. Обласна державна адміністрація неодноразово зверталася до голів територіальних громад міст і містечок, занесених до Списку історичних населених місць України, щодо неприпустимості нового будівництва на території пам'яткоохоронної зони без наявності затверджених історико-архітектурних опорних планів. Однак роботи у цьому плані залишається ще чимало [13].

Пам'ятки історії в Україні здебільшого є сферою відповідальності історико-культурних заповідників. Їх в нашій державі діє 63 (включаючи архітектурні та археологічні), з яких 13 є національними [1, с. 83]. З них два розташовані на території Волинської області: Державний історико-культурний заповідник у м. Луцьку та Державний історико-культурний заповідник «Стародавній Володимир» у м. Володимир. Співробітники історико-культурних заповідників здійснюють науково-дослідну, екскурсійну, виставкову, видавничу та інші види пам'яткоохоронної діяльності, проводять чимало заходів з актуалізації пам'яток. Так, історико-культурний заповідник в м. Луцьку відкрито у 1985 р. у зв'язку з відзначенням 900-річчя з часу першої літописної згадки про місто. Мета заповідника – зберігати, вивчати, раціонально використовувати й актуалізувати пам'ятки історії та культури міста. Упродовж своєї діяльності заповідник активно підтримує проведення археологічних розкопок у Старому місті та в його охоронній зоні. Співробітники заповідника беруть участь у грантових проєктах з охорони пам'яток історії та архітектури, щороку проводить наукову конференцію «Любартівські читання», за матеріалами якої видаються збірники наукових праць.

Сім пам'яток історії у Волинській області є пам'ятками національного значення, які внесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Це садиба поетеси і громадської діячки Лесі Українки, що в с. Колодяжне; будинок, у якому проживав композитор Ігор Стравінський, селище Устилуг; садиба родини Липинських у с. Затурці; місце битви військ Богдана Хмельницького з польсько-шляхетським військом у 1651 р. (с. Піски); меморіальний комплекс «Жертвам фашизму» на місці концентраційного табору військовополонених «Офлаг-365», споруджений у 1967 р. у м. Володимирі (тоді Володимирі-Волинському); меморіальний комплекс Вічної Слави у Луцьку (споруджений у 1977 р.) та меморіальний комплекс «Жертвам фашизму» у с. Кортеліси (1980 р.) [8]. У 2024 р. завершено реставрацію двох будиночків родини Косачів у с. Колодяжному; на базі пам'ятки історії функціонує літературно-меморіальний музей Лесі Українки – філія Волинського краєзнавчого музею.

У 2013 р. вдалося завершити реставрацію будинку, побудованого у 1907 р., і впорядкування садиби композитора І. Стравінського у селищі Устилуг та відкрити

музей композитора (нині – Устилузький народний музей Ігоря Стравінського). Тут зберігаються меблі XIX ст., фортепіано, світлини музиканта і членів його сім'ї, повне факсимільне видання рукопису композитора «Весна священна», видане одним із британських видавництв. На стінах музею – портрети І. Стравінського авторства знамих художників, його автопортрет. У цьому ж приміщенні нині функціонує музична школа. У рік пам'ятка історії національного значення приймає близько 4 тис. туристів. На базі цієї історичної пам'ятки у 2005 р. започаткований і періодично проводиться міжнародний музичний фестиваль «Стравінський та Україна». Він є єдиним фестивалем на Волині, що пропагує класичну музику в усіх її жанрах і стилях, популяризує творчість І. Стравінського, його зв'язки з українською творчою елітою початку XX ст. Фахівці вважають, що написані в Устилузі твори (балети «Жар птиця», 1910 р.; «Петрушка», 1912 р., ін.) і нині є кращими зразками світової класичної музики. Водночас вважаємо, що названа історична пам'ятка актуалізується недостатньо, потребує ґрунтовнішого дослідження, кращого фінансування, посиленої уваги з боку влади і громадськості щодо повноцінного використання її як об'єкта культурного туризму.

Серед пам'яток історії місцевого значення у Волинській області – чимало свідків воєнної історії краю. Йдеться насамперед про військові поховання, які класифікують як військові некрополі. Упродовж XX ст. на території нинішньої Волинської області тривали бойові дії Першої та Другої світових воєн, розгортався український повстанський рух. Однак фіксація, вивчення та збереження таких пам'яток в часи комуністичної системи проводилися вибірково. Це призвело до руйнування численної кількості пам'яток, зумовило появу багатьох недосліджених сторінок історії Волині. Так, у Волинській області нараховується 35 кладовищ та братських могил часів Першої світової війни, що мають ознаки військових некрополів. До таких некрополів входить і територія так званого Червищенського плацдарму, де упродовж 1916-1917 рр. тривали запеклі бої у ході Першої світової війни. Цей плацдарм став місцем останнього спочинку для тисяч німецьких, австрійських, угорських, російських, польських солдатів. Є серед них і українці. На території Червищенського плацдарму – 9 кладовищ; на одному з них збереглися рештки монументу, спорудженого у міжвоєнний період XX ст. За активної участі громадськості області, місцевої влади, духовенства вдалося впорядкувати ці поховання й у липні 2016 р. відкрити тут військовий меморіал [2, с. 162].

Некрополь на Червищенському плацдармі може стати, як і інші поки-що маловідомі поховання на Волині періоду Першої світової війни, популярним туристичним ресурсом. Тут варто вивчати й запозичати досвід країн Європейського Союзу, зокрема, Польщі, на території якої відбувалися битви у 1914 – 1915 рр. Тут могили загиблих у цій війні солдатів і кладовища впорядковані та виступають популярними туристичними об'єктами. На Волині цікавим туристичним об'єктом може стати меморіал у с. Костюхівка поблизу недавнього районного центру Маневичі. Тут вшановано вояків польського легіону Ю. Пілсудського, у якому воювали й українські добровольці, які полягли на цьому місці у роки Першої світової війни [2, с. 162–163].

Упродовж 2000-х рр. у Волинській області триває різнобічна діяльність щодо виявлення, дослідження, збереження та популяризація військових некрополів. Це археологічні розкопки, відновлювальні роботи на місцях поховання солдат різних армій, впорядкування могил, вивчення військової історії краю та підготовка наукових праць. Так, у 2007 р. благодійним фондом «Останній солдат» на церковному погості храму Святителя Феодосія Чернігівського по вулиці Володимирській у Луцьку замість зруйнованого радянською владою некрополя

було встановлено пам'ятник. На його гранітній плиті українською та німецькою мовами написано: «На спомин про загиблих під час Першої світової війни солдатів російської, австро-угорської та німецької армій, похованих тут, і на честь примирення між народами Європи» [15]. Матеріали досліджень оприлюднюються у періодиці, збірниках наукових конференцій, використовуються в культурно-освітній діяльності, пропонуються для відвідування туристам. Таким чином, Волинська область має значні можливості, однак ще не до кінця реалізовані можливості для збереження та актуалізації пам'яток воєнної історії.

За роки радянської влади надавалася перевага увічненню пам'яті полеглих у німецько-радянській війні солдатів Червоної армії, партизанів тощо. До початку декомунізації (травень 2015 р.) у Волинській області нараховувалося 12 меморіальних комплексів, 6 меморіальних споруд, 61 пам'ятник радянським воїнам, 347 пам'ятників загиблим під час війни землякам, 283 братські та індивідуальні могили радянських воїнів та партизан, 61 братська могила мирних жителів. Особливо вирізнялися меморіальні комплекси, споруджені на місцях поховання радянських воїнів і загиблих місцевих жителів, споруджені у Луцьку, Ковелі та Володимирі-Волинському [5, с. 68].

Пам'яток історії місцевого значення у Волинській області у період незалежної України безпосередньо торкнувся процес декомунізації. В період з 24 лютого 2022 р. по червень 2023 р. в області демонтовано 14 радянських пам'ятників, погрудь, зірок, меморіальних дошок, серпів та молотів [3]. У березні 2024 р. Міністерство культури та інформаційної політики опублікувало на власному сайті наказ «Про визнання такими, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, об'єктів культурної спадщини». У Волинській області визначено 17 пам'яток історії, які не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, оскільки втратили свою історичну та культурну цінність. Це пам'ятники борцям за радянську владу у краї, монументи на честь радянських воїнів і партизан, зокрема, меморіальний комплекс на місці розташування партизанського з'єднання А. Бринського поблизу селища Маневичі, пам'ятники членам комуністичної партії Західної України, пам'ятники на честь перших трактористів, які працювали на полях радянської Волині тощо [14]. Однак зі слів В. Позняка – громадського діяча, співзасновника проекту «Деколонізація. Україна», на Волині повільно позбуваються об'єктів радянського періоду, і це в основному через те, що чимало з них напяму не підпадають під дію закону про декомунізацію. Щоб активізувати таку роботу, учасники проекту розробили спеціальну карту, де позначили усі об'єкти та елементи радянської спадщини, які ще є на території України, що допомагає управлінням культури в областях чікше зорієнтуватися й продовжити деідеологізацію та декомунізацію пам'яткоохоронної галузі [14].

Популярною серед відвідувачів пам'яткою у Луцьку, відкритою для туристів влітку 2023 р., став музейний простір «Окольний замок». Це туристичний об'єкт, створений на основі відреставрованих пам'яток історії та архітектури. Він включає вежу Чорторийських – унікальну споруду, що збереглась у старій частині м. Луцька з XVI ст.; залишки оборонної стіни Окольного замку та підземелля Луцького єзуїтського колегіуму (збудований у XVII ст.). Про ці підземелля існує немало легенд, а нині вони доступні для огляду туристів і місцевих мешканців.

Створення музейного простору «Окольний замок» стало можливим завдяки реалізації міжнародного грантового проекту «Нове життя старого міста: ревіталізація пам'яток історико-культурної спадщини Любліна і Луцька». Реставраційні роботи тривали упродовж 2018–2022 рр. Реалізацію проекту високо

оцінили організатори Програми транскордонного співробітництва, включивши в десятку найбільш вдалих з-поміж сотні тих, які фінансував Європейський Союз у 2014 р. – на початку 2020-х рр. У межах проєкту проводилися археологічні дослідження, результатом яких стало відкриття 18-метрового коридору, який сполучає відомі та нововиявлені підвали (останні були засипані будівельним сміттям та ґрунтом і потребували тривалого часу для розчищення) [17].

Проєкт ревіталізації історичних пам'яток став унікальним для Луцька і за кількістю виділених Європейським Союзом грантових коштів (понад 1 млн євро), і за масштабами виконаних робіт. Відкриття музейного простору «Окольний замок» помітно вплинуло на посилення туристичної привабливості м. Луцька, продовжує сприяти активній популяризації історії та культури Волині минулих епох. Музейний простір має зручне для туристів розташування, вражає відповідною атмосферою, унікальністю, історичним значенням, а також впровадженими та вдало поєднаними із старовиною новітніми технологіями. Тут застосовані такі елементи інтерактивності, як смарт-табло; скляна поверхня, через яку можна побачити глибокі шари підземель костелу єзуїтів; VR-кімната, у якій відвідувач одягає шолом віртуальної реальності та поринає у зовсім інший світ; силіконова фігура монаха-єзуїта, який рухає головою; голограма привида; галерея лицарства з макетами воїнів Литовської доби, ін. Наявний мультимедійний екран демонструє інформацію про місто Луцьк від XVI ст. до нинішнього часу. Туристи відчують емоційне піднесення від відвідин Окольного замку, особливі враження від того, що перебувають на волинській землі, де в Середньовіччі творили визначні особистості, приймалися важливі державні рішення, відбувалися події, які суттєво вплинули на хід історії. Тим більше, у Луцьку уже кілька років поспіль при Луцькій міській раді працює робоча група з підготовки до відзначення 600-ліття з'їзду європейських монархів, який відбувався у стінах Луцького замку взимку 1429 р. Напрацьовано конкретний план дій, зокрема, механізми залучення міжнародних партнерів до пам'яткоохоронних заходів у Луцьку, проведення міжнародної наукової конференції, погоджено інші перспективні кроки щодо актуалізації об'єктів культурної спадщини міста.

На початок 2025 р. існує ще чимало невирішених проблем щодо вивчення, збереження та актуалізації пам'яток історії, їх декомунізації, позбавлення радянських стереотипів у пам'яткоохоронній діяльності. Значна кількість пам'яток продовжують залишатися в занедбаному стані. Окремі – свідомо руйнуються задля спорудження нових житлових масивів [16]. Тому важливо проводити ретельні археологічні дослідження історичних населених пунктів, музеєфікувати наявні об'єкти культурної спадщини, здійснювати ремонтно-реставраційні роботи, ефективно вирішувати питання, які стосуються власності на пам'ятки, тощо. Об'єкти культурної спадщини мають ставати частиною економіки, культури та повсякденного життя територіальних громад. Їй надалі важливе виявлення нових об'єктів культурної спадщини, їх облік і реєстрація (паспортизація, інвентаризація та грошова оцінка) відповідно до чинного законодавства, вчасне занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. На порядку денному – посилення ролі історико-культурних заповідників у збереженні й актуалізації історичних пам'яток, активізація впливу громадськості на процеси пам'яткоохоронної діяльності, підготовка фахівців, які б грамотно, враховуючи європейський досвід, втілювали новітні стратегії збереження та використання пам'яток.

Креативних управлінських рішень щодо використання й актуалізації об'єктів культурної спадщини, адаптації їх до сучасних потреб розвитку громад потребує

сфера культурного туризму. Назріла нагальна потреба прийняття нового закону України «Про охорону культурної спадщини», чіткого нормативно-правового забезпечення процесу використання пам'яток в культурній, освітній, дозвілєвій сферах. А головне – державного розуміння того, що збереження і використання пам'яток – це рушій суспільного розвитку, запорука економічного зростання держави, її свідомого поступу на шляху європейської інтеграції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаврилюк С. В. Роль історико-культурних заповідників України в пам'яткоохоронній справі. *Культура та інформаційне суспільство XXI століття*: матеріали між нар. наук.-теор. конф. молодих учених, 20 – 21 квітня 2023 р. У 2 ч. Ч. 1 / За ред. Н. Рябухи та ін. Харків : ХДАК, 2023. С. 82–84.
2. Гаврилюк С., Гаврилюк О. Видова специфіка нерухомих пам'яток західних областей України. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. Луцьк, 2019. № 5 (389). С. 156–169.
3. Декомунізація на Волині: скільки радянських пам'ятників ще потрібно демонтувати. URL: <https://suspilne.media/lutsk/502669-dekomunizacia-na-volini-skilki-radanskih-pamatnikov-se-potrib> (дата звернення: 14.02.2025).
4. Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України». Кот С. І. (відп. ред.), Денисенко Г. Г., Івакін Г. Ю., ін. Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 486 с.
5. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю. Науковий збірник. Вип. 56. Матеріали LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, 25 листопада 2015 р., м. Луцьк. Упоряд. Г. Бондаренко, А. Силук. Луцьк, 2015. 250 с.
6. Миронюк Н. В. Суспільно-географічний аналіз культурної спадщини Волинської області. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Соціальна і політична географія*. 2012. № 9 (234). С. 108–114.
7. Перелік пам'яток культурної спадщини місцевого значення Волинської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. 2024 р. URL: <https://voladm.gov.ua/article/perelik-pamyatok-kulturnoyi-spadschini-miscevogo-znachennya-volinskoyi-oblasti-zanesenih-do-derzhavn>. (дата звернення: 12.02.2025).
8. Перелік пам'яток культурної спадщини національного значення Волинської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. 2024 р. URL: <https://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://mcs.gov.ua/wp-content/uploads/2024/09/volynska-obl.stanom-na-20.09.24.pdf> (дата звернення: 12.02.2025).
9. Понад півтори тисячі волинських пам'яток включили до Державного електронного реєстру. 2021 р. URL: <https://suspilne.media/lutsk/192315-ponad-pivtori-tisaci-volinskih-pamatok-vklucili-do-derzhavnogo-elektronnogo-reestru> (дата звернення: 16.02.2025).
10. Про затвердження Списку історичних населених місць: Постанова кабінету Міністрів України від 26.07.2001 р. № 878 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/878-2001>. (дата звернення: 25.01.2025).
11. Про охорону культурної спадщини. Закон України. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T001805?an=605365> (дата звернення: 12.02.2025).
12. Обговорили важливі питання охорони культурної спадщини на Волині. Вересень 2021 р. URL: <https://voladm.gov.ua/new/obgovorili-vazhlivi-pitannya-ohoroni-kulturnoyi-spadschini-teritoriyi-volin> (дата звернення: 16.02.2025).
13. Об'єкти культурної спадщини Волині повинні належно охоронятися та оберігатися. URL: <https://voladm.gov.ua/new/obyekti-kulturnoyi-spadschini-volini-povinni-nalezchno-ohoronyatisya-ta-oberigatisya/> (дата звернення: 14.02.2025).
14. 17 пам'яток історії на Волині не підлягають занесенню у Держреєстр. 2024 р. URL: <https://suspilne.media/lutsk/705714-17-pamatok-istorii-na-volini-ne-pidlagaut-zanesennu-u-derzreestr-minikult/> (дата звернення: 14.02.2025).
15. Солоненко М. Уроки, які треба пам'ятати. *Голос України*. 2018. 24 листопада.
16. У Старому місті Луцька забетонували історичну пам'ятку XVII ст.: що про це відомо. 2024 р. URL: <https://konkurent.ua/publication/144725/u-staromu-misti-lutska-zabetonuvai-istorichnu-pamyatku-xvii-st-scho-pro-tse-vidomo/> (дата звернення: 14.02.2025).
17. Чебелюк С. Окольний замок у Луцьку як привабливий об'єкт культурного туризму. *Культурологія та соціальні комунікації: інноваційні стратегії розвитку*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Харків, 22–23 листопада 2023 р. С. 132–133.